

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Литвин Ірина Валеріївна

УДК 94 (477) «1620/1786»:2 (043.3)

**ЗНАЧЕННЯ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ В
ДУХОВНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ У
1620 – 1786 рр.**

07. 00. 01 – історія України

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри
історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гуржій Олександр Іванович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу історії
України середніх віків і раннього нового часу;

кандидат історичних наук, доцент
Сокирко Олексій Григорович,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, доцент кафедри давньої та нової
історії України.

Захист відбудеться 06.05.2009 р. о 14 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 04.04.2009 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Стоян Т. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Процес національно-духовного відродження в Україні зумовив зростання інтересу до соціально-економічної та культурно-просвітницької ролі церкви в суспільстві. Це поставило на порядок денний питання про світське осмислення всіх сторін діяльності православних монастирів. Переживаючи складну еволюцію становлення та розвитку, обителі упродовж тривалого часу відігравали важливу роль у політичному, економічному та духовному розвитку суспільства, формуванні культурного потенціалу та громадської думки, істотно впливаючи на хід історичних подій.

Один з найстаріших та найвпливовіших монастирів України – Михайлівський Золотоверхий – упродовж тривалого періоду відігравав визначальну роль в історичному розвитку як Київщини, так і всієї України. Михайлівська обитель була не тільки оплотом православ'я, але й займалася активною діяльністю в усіх сферах суспільства. Саме це потребує ґрунтовного дослідження, що сприятиме подальшому православно-церковному та національному відродженню України. Тому питання про роль церкви в історії України, її місце в суспільно-політичному житті держави в наш час набуває особливого значення.

Слід зазначити, що історія православної церкви впродовж останніх десятиліть була об'єктом вивчення багатьох дослідників, які у своїх публікаціях намагалися всебічно показати її місце і роль в житті українського народу. Проте Михайлівський Золотоверхий монастир у XVII–XVIII ст. не став предметом спеціального і комплексного висвітлення в сучасній історичній літературі. Тому виникає необхідність ґрунтовно з'ясувати соціально-економічні та духовно-освітні аспекти діяльності обителі у XVII–XVIII ст., що донині залишалися поза увагою історичних досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася у руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 30 березня 2006 р., протокол № 10.

Мета роботи – проаналізувати значення Михайлівського Золотоверхого монастиря в духовному та соціально-економічному житті України у 1620–1786 рр. Для досягнення поставленої мети ставляться такі основні **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати основні передумови стрімкого економічного розвитку обителі у досліджуваній період. Визначити основні причини та шляхи набуття монастирем нерухомої власності й окреслити межі володінь обителі;
- розкрити основні засади господарювання православної святині у XVII–XVIII ст.;

- показати зміни у соціально-економічному становищі підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря, охарактеризувати основні форми залежності селян;

- визначити вплив діяльності настоятелів Михайлівського монастиря на розвиток святини, суспільно-політичні й духовно-освітні процеси в країні;

- з'ясувати особливості формування архітектурного ансамблю обителі, виявити значення монастиря у творенні нового напрямку в українській культурі XVII–XVIII ст.

Об'єкт дослідження – православна церква в Україні у XVII–XVIII ст.

Предметом дослідження є Михайлівський Золотоверхий монастир у XVII–XVIII ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію, на яку поширювався різноманітний вплив Михайлівського Золотоверхого монастиря в досліджуваний період.

Хронологічні рамки дослідження визначаються внутрішньою логікою подій і обмежуються 1620–1786 рр. Нижній хронологічний рубіж обумовлений часом відновлення української православної митрополії в Києві, з резиденцією митрополита у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Верхня межа дослідження пов'язана із секуляризаційною реформою в Україні, яка призвела до втрати економічної та адміністративної незалежності православної обителі. З метою більш ґрунтовного дослідження передумов та наслідків означених історичних подій в дисертації залучаються відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах.

Методи дослідження ґрунтуються на основі принципів історизму, об'єктивності та комплексному підході до вивчення соціально-економічних, культурних та релігійних явищ. При написанні роботи використано як загальнонаукові методи: логічного аналізу, класифікації та систематизації, теоретичного узагальнення, так і спеціальні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, емпіричний, а також метод статистичного обстеження та аналізу кількості населення в маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря.

За допомогою загальнонаукових методів нам вдалося проаналізувати стан Михайлівського Золотоверхого монастиря на тлі суспільно-політичних, культурних та економічних процесів в Україні. У дисертації широко використовувався проблемно-хронологічний метод дослідження, що забезпечив комплексний аналіз питання. Для виявлення закономірностей та особливостей розвитку православної святини мав значення порівняльно-історичний метод.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що зазначена проблема в такому ракурсі не розроблялася сучасними дослідниками. На основі широкого масиву джерел обґрунтовано тезу про те, що відновлення української православної митрополії у 1620 р. та Національно-визвольна війна другої

половини XVII ст. зумовили активізацію соціально-економічного та духовного розвитку обителі. Уперше чітко визначено межі володінь Михайлівського Золотоверхого монастиря. Новими є і оцінки характеру сільськогосподарського та промислового виробництва обителі. Проаналізовано еволюцію соціально-економічного стану монастирських підданих від часткової повинності на підставі звичаєвого права до повного закріпачення селян імператорським наказом.

Михайлівський Золотоверхий монастир як великий землевласник виступав стримуючим фактором у формуванні прогресивних соціальних відносин, які почали зароджуватися в українському суспільстві. Водночас його діяльність сприяла творенню нових економічних реалій та розвитку культури.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх ідеї, теоретичні положення, висновки та багатий фактичний матеріал можуть бути корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України чи монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики, у процесі викладання нормативних та спеціальних курсів, семінарських занять з історії та релігієзнавства, у виховній роботі з учнями та студентами. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду при розбудові незалежної Української держави та підвищенню авторитету церкви в суспільстві.

Апробація результатів дисертації здійснювалася у формі виступів на VIII та X Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2005, 2007 рр.). З тематики дисертації робилися доповіді на звітній науково-практичній конференції НПУ імені М. П. Драгоманова у 2008 р. та на Других всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2008 р.). Зміст дисертації обговорювався на кафедрі історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення дисертації викладені в шести одноосібних наукових статтях, які опубліковано у спеціалізованих фахових виданнях, що відповідають вимогам ВАК України.

Структура дисертації обумовлена логікою розкриття теми, специфікою поставлених мети і завдань та характером досліджуваної теми. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінок, в тому числі основний текст – 188 сторінок, список використаних джерел та літератури – 37 сторінок (358 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі дисертації «Стан наукової розробки та джерельної бази проблеми» аналізується історіографічна традиція та характеризуються джерела з історії Михайлівського Золотоверхого монастиря 1620–1786 рр.

Історіографія з цієї проблеми була започаткована відразу після проведення секуляризаційної реформи. Православні митрополити Є. Болхвітинов, Макарій у своїх роботах намагалися привернути увагу до минулого благополуччя церкви з метою повернути втрачені позиції¹. У першій половині XIX ст. М. Закревський вперше науково описав мозаїки Михайлівської церкви². Криза соціально-економічних відносин і розвиток земельної власності у середині XIX ст. висунула на одне з чільних місць в офіційній історіографії питання про роль церковного майна. Праці В. Мілютіна, П. Знаменського, П. Веденяпіна та М. Горчакова значною мірою були присвячені питанням земельного володіння православних церков Російської імперії³. Серед українських істориків роль церкви у суспільстві вивчав М. Грушевський. У своїх працях він виокремив основні тенденції розвитку православної церкви в Україні, звернув увагу на провідну роль православних осередків у розвитку культури та освіти⁴.

Питання про державні податки та повинності селян Лівобережної України у XVII–XVIII ст. вперше було поставлено наприкінці XIX – на початку XX ст. **Плеяда таких істориків як В. Барвінський, О. Грушевський, І. Джиджора,**

¹ *Болховитинов Е. А.* Описание Киево-Печерской Лавры с присовокупления грамот, выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обоих пещер / Евфимий Алексеевич Болховитинов. – 2. изд. – Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1831. – 336 с.; *його ж.* Описание Киево-Софиевского собора и Киевской иерархии с присовокупления грамот, выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софиевской церкви и Ярославова надгробья. – Киев: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1825. – 291 с.; *Булгаков М.* История русской церкви. Кн. 7. Отд. 2: Патриаршество Московское и Всея Великия, Малыя и Белья России – воссоединение Западнорусской церкви с Восточнорусской (1654–1667) / Макарій Булгаков. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 670 с.

² *Закревский Н. В.* Описание Киева: [В 2-х т.] / Николай Владимирович Закревский. – М.: Изд. Моск. археолог. о-ва, 1868. – Т.2. – с. 456 – 950.

³ *Веденяпин П. Г.* Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовенства / Платон Григорьевич Веденяпин // Православное обозрение. – М., 1865. – № 5. – С. 69 – 117; – №7. – С. 296 – 334; – № 10. – С. 217 – 231; *Знаменский П. В.* Законодательство Петра Великого относительно духовенства / Петр Васильевич Знаменский // Православный собеседник. – Казань, 1863. – № 7. – С. 377 – 414; – № 9. – С. 45 – 77; – № 10. – С. 125 – 158; – № 12. – С. 372 – 405; *Горчаков М. И.* О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода (988–1738 гг.). Из опытов исследования в истории русского права / Михаил Иванович Горчаков. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. – 836 с.; *Милютин В. А.* О недвижимых имуществах духовенства в России / Владимир Алексеевич Милютин. – М.: Университетская типография, 1862. – 582 с.

⁴ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 191 с.; *його ж.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. – Дніпропетровськ: Дніпросоюз, 1919. – 248 с.

О. Лазаревський та інші у своїх дослідженнях вперше торкнулися цієї проблематики й спробували проаналізувати деякі державні повинності та податки селян⁵.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувалися появою ряду узагальнюючих праць з історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, це книга, видана настоятелями обителі, та дослідження С. Петровського. Праці мають описовий та узагальнюючий характер і містять чимало помилок. Це пов'язано з тим, що автори намагалися привернути увагу до православної церкви у суспільстві кінця XIX – початку XX ст. Цікавими також залишаються і праці історика П. Лебединцева. У своїх дослідженнях вчений намагається визначити передісторію Михайлівського монастиря і пов'язує його з Дмитрівським монастирем, який був побудований Ізяславом Ярославовичем⁶. Попри всі недоліки, ці розвідки містять важливі історичні факти.

У радянську добу окремі дослідники побіжно розглядали історію православних монастирів України. Вони не могли дати об'єктивну оцінку їхньої діяльності в умовах панування атеїстичної ідеології.

У 20–30-х роках XX ст. дослідження П. Федоренка, В. Дубровського, М. Нечипоренка висвітлюють питання аграрних та соціально-економічних відносин між монастирською адміністрацією та селянами з позицій радянської історіографічної традиції⁷. Одночасно з войовничою критикою церкви виходять фундаментальні дослідження соціально-економічного напрямку, які не втратили

⁵ Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. / Виктор Александрович Барвинский. – Харьков: Тип. М. Зибельберга, 1909. – 296 с.; Грушевский А. С. Вызов людей из Малороссии Петром В. на работы и отношение к этому местного населения / Алексей Сергеевич Грушевский // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1906. – Кн. 19. – Вып. 2. – Отд. 1. – С. 3 – 4; його ж. По катастрофі 1708 р. Розквартирування російських полків на Україні // Записки НТШ. – 1907. – Т. 78. – С. 5 – 25; Джиджора І. М. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. / Іван Миколайович Джиджора // Записки НТШ. – 1910. – Т. 98. – С. 55 – 74.; Т. 101. – 1911. – С. 63 – 100.; Т. 103. – 1911. – С. 54 – 97.; Т. 105. – 1911. – С. 50 – 91; Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне 1648–1783 гг. / Александр Матвеевич Лазаревский // Записки Черниговского статистического комитета, 1866. – 3. изд. – Киев, 1908. – 108 с.

⁶ Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. Издание означенного монастыря. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1889. – 139 с.; Петровский С. Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние обители / Сергей Петровский. – Одесса: Тип. Фесенко, 1902. – 96 с.; Лебединцев П. Г. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве великим князем Изяславом Ярославичем. Его судьба и местность / Петр Гаврилович Лебединцев. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1877. – 14 с.

⁷ Нечипоренко М. Монастырь-крепостник (Селянское имение Киево-Печерской Лавры в 1768 г.) // Антирелигиозник. – 1939. – № 7.; Дубровський В. В. З побуту українських монахів другої половини XVIII ст. / Василь Васильович Дубровський. – Харків – К.: Держвидав України, 1930. – 44 с.; Федоренко П. К. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII ст. Господарство Петро-Павлівського монастиря біля Глухова / Павло Костянтинівич Федоренко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 2. – К., 1927. – С. 103 – 170.

своєї цінності й донині⁸. В. Романовський, П. Нечипоренко, М. Слабченко наводять конкретні цифри і факти із соціально-економічного розвитку України у XVII–XVIII ст. Одним з дослідників такого напрямку був і М. Ткаченко, який детально займався вивченням історії селянства України у вказаний період⁹. Особливу цінність мають висновки автора про те, що у деяких маєтках Михайлівського Золотоверхого монастиря у першій половині XVII ст. переважала продуктова та грошова форми ренти, а не відробіткова.

З часу проголошення незалежності в Україні почалося переосмислення української церковної історіографії. З'явився ряд наукових праць, автори яких намагалися неупереджено показати історію, господарську та культурно-освітню діяльність православних монастирів України.

Деякі питання економічного розвитку Михайлівської обителі та відносин з гетьманською адміністрацією знайшли відображення у працях сучасних українських істориків, що займаються дослідженням суспільно-політичного життя в Україні XVII ст.¹⁰ Дослідження питань матеріального забезпечення православних монастирів і відносин між церквами у XVII ст. поглиблено у монографії В. Борисенка¹¹. Одночасно українські історики основну увагу приділили вивченню соціального, політичного та суспільного розвитку Лівобережної України і, звичайно, торкалися проблеми церкви,

⁸ Романовський В. О. Війна 1735–1739 років та її наслідки для України / Віктор Олександрович Романовський // Нариси з соціально-економічної історії України. – Т. 1. – К.: Держвидав України, 1932. – С. 27–42.; його ж. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. – К.: Держвидав України, 1927. – С. 779–785.; Слабченко М. Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII ст. / Михайло Єлисейович Слабченко. – К.: Держвидав України, 1923. – 396 с.; Нечипоренко П. До характеристики податкової політики уряду Єлизавети / Прокіп Нечипоренко // Науковий збірник за рік 1927. Записки українського наукового товариства в Києві тепер історичної секції Української Академії наук. – К.: Держвидав України. – 1927. – Т. 26. – С. 44–47.; його ж. Про «поріччя» та «рації» на Гетьманщині 1725–1750 рр. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – Т. 20. – К., 1928. – С. 175–198.

⁹ Ткаченко М. М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII – XVIII вв. / Микола Миколайович Ткаченко. – Т.1. – Вип.1. – Відбитка з кн. XXVI «Записок історико-філологічного відділу». – К.: Держвидав України, 1931. – 151 с.

¹⁰ Смолій В. А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / Валерій Андрійович Смолій, Валерій Степанович Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.; Степанков В. С. Аграрна політика Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) / Валерій Степанович Степанков // Феодалізм на Україні: Збірка наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52–65; його ж. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654 рр.). – Львів: Світ, 1991. – 196 с.

¹¹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / Володимир Йосипович Борисенко; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.

монастирів та їхніх селян. Зокрема, на особливу увагу в цьому розрізі заслуговують праці О. Гуржія¹².

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. В. Мордвинцев ґрунтовно проаналізував стан сільського господарства і розміри державних податків та повинностей селян у монастирських вотчинах Лівобережної України XVIII ст.¹³ У своїх дослідженнях автор відслідковує, як змінювалися державні податки монастирських селян краю, аналізує вплив світської влади на становище підданих обителів.

В сучасній історіографії виокремлюється ряд праць, у яких досліджується архітектурна та мистецька спадщина Михайлівського Золотоверхого монастиря. Це дослідження М. Орленка та В. Вечерського¹⁴. На їхню думку, Михайлівська обитель стала взірцем для будівництва культових споруд на всій території Київської Русі. Вагомий внесок у вивчення історії Михайлівського Золотоверхого монастиря зробили сучасні дослідники М. Дегтярьов та А. Реутов, які приділили значну увагу особливостям архітектури та оздоблення обителів¹⁵.

У зв'язку із святкуванням 900-річчя від дня заснування обителів у 2007–2008 рр. вийшло ряд праць, присвячених історії та духовно-освітній спадщині монастиря. Зокрема, видана монографія «Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря»¹⁶, в якій розкривається процес становлення святині від часу її заснування до наших днів. Велику увагу приділено питанням заснування церкви та першому періоду розвитку монастиря. Особливий інтерес становить праця В. Ульяновського та О. Кошіль, присвячена питанням історії

¹² Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / Александр Иванович Гуржий; АН СССР, Институт истории. – Киев: Наукова думка, 1986. – 134 с.; *його ж.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1994. – 107 с.; *його ж.* Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с., *його ж.* Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2009. – 296 с.

¹³ Мордвинцев В. М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII в. / Вячеслав Михайлович Мордвинцев. – Киев: Знання, 1998. – 184 с.; *його ж.* Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – Киев: ООО «Международ. финансовое агентство», 1998. – 46 с.

¹⁴ Орленко М. І. Михайлівський Золотоверхий монастир: Методичні засади і хронологія відтворення / Микола Іванович Орленко. – К.: Гопак, 2002. – 159 с.; Вечерський В. В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.

¹⁵ Дегтярьов М. Г. Михайлівський Золотоверхий монастир / Михайло Георгійович Дегтярьов, Андрій Володимирович Реутов. – К.: Техніка, 1997. – 159 с.

¹⁶ Історія Свято-Михайлівського монастиря / [авт. тексту В.Клос]. – К.: Грані-Т, 2007. – 119 с.

бібліотеки обителі¹⁷. В книзі здійснено реконструкцію бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря за рукописними каталогами XIX ст.

Характеризуючи розвиток освіти в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст., О. Дзюба вдається до аналізу діяльності відомих церковних діячів – М. Смотрицького, З. Копистенського, Й. Борецького¹⁸.

В останні десятиліття дослідження в галузі церковної історії набувають все більшої популярності. Та на відміну від попередніх років, коли розглядалася загальна історія православної церкви і йшов процес накопичення матеріалів та знань, дослідження спрямовані на висвітлення більш конкретних питань. Зокрема, сучасні дослідники О. Воронцова, С. Горін, В. Шеретюк, О. Шкрібітько приділяють велику увагу вивченню діяльності окремих монастирських комплексів, історії епархій, галузей діяльності духовних обителів, місця православної церкви в міждержавних відносинах Московії та Речі Посполитої, окремо досліджується такий суспільний феномен як православне чернецтво та інше¹⁹.

Отже, дослідниками протягом тривалого часу була проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних із церковним життям в Україні на початку XVII–XVIII ст. Проте питання щодо історії, господарської та культурно-просвітницької діяльності Михайлівського Золотоверхого монастиря не було предметом спеціального наукового дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять різнопланові урядові документи Речі Посполитої, Московії, Української гетьманської держави: розпорядження та листи українських митрополитів та вищих ієрархів; витяги з Гродських книг; позови до судів, заповіти світських осіб; козацькі літописи, патерики, тощо.

¹⁷ *Ульяновський В. І.* Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1. Спроба реконструкції кириличної збірки / Василь Іринархович Ульяновський, Оксана Кошіль; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: НКПІКЗ, 2008. – 192 с.

¹⁸ *Дзюба Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. / Елена Николаевна Дзюба. – Киев: Наукова думка, 1987. – 130 с.; *її ж.* Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X - середина XVII ст.): Посібник-довідник. – К.: АртЕк, 1998. – 199 с.

¹⁹ *Воронцова О. А.* Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України – Звіринського печерного комплексу у Києві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / О. А. Воронцова. – К., 1996. – 19 с.; *Горін С. М.* Православні монастирі Волині другої половини XV – середини XVII ст.: чисельність, статус, релігійно-культурні функції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. М. Горін. – Львів, 2000. – 19 с.; *Шеретюк В. М.* Православна церква Правобережної України у контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Шеретюк. – К., 2002. – 20 с.; *Шкрібітько О. О.* Господарська діяльність монастирів Степової України в XVI – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Шкрібітько. – Донецьк, 2007. – 19 с.

Умовно джерельну базу можна поділити на рукописні матеріали архівних зібрань та масив опублікованих документів і наративних пам'яток.

До першої групи належать насамперед документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України в м. Києві). Вони містять важливу інформацію про економічну діяльність, статистичні описи, відомості щодо механізму формування земельної та майнової власності монастиря (ф. 169), діяльність духовенства за часів гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича (ф. 1407, ф. 51), внутрішнє життя церкви, її господарську діяльність, меценатство магнатів та шляхти (ф. 220, ф. 127), становище української православної церкви у XVII–XVIII ст. (ф. 59).

Важливе місце займають джерела Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, що зберігаються у фондах 160, 1, 194, 232, 312 та інших. Серед них знаходяться інвентарні описи про матеріальний стан Михайлівського монастиря, розпорядчі документи настоятелів та митрополитів, акти про призначення ігуменів обителі, а також рукописні праці С. Голубева та І. Джиджори.

До другої групи джерел належить солідний масив документів, підготовлених та опублікованих різними археографічними комісіями в серійних виданнях другої половини XIX – початку XX ст.²⁰ Тоді ж було вперше опубліковано козацькі літописи, що містили чимало інформації про становище української православної церкви та її інституцій²¹. Публікація універсалів Б. Хмельницького дає можливість охарактеризувати місце Михайлівського Золотоверхого монастиря в Українській гетьманській державі, роль настоятелів обителі в суспільстві²².

Окрему групу становлять законодавчо-розпорядчі акти державних та

²⁰ *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1853. – Т. 5. – 290 с.; *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. – Вильно: Типография «Русский почин», 1867. – Т. 2. – 364 с.; *Архив Юго-Западной России*, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. – К.: Губернская типография, 1872. – Ч.1. – Т. 5. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694). – 488 с.; *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. – Вильно: Типография «Русский почин», 1867. – Т. 2. – 364 с.

²¹ *Літопис Самовидця* / АН УРСР. Інститут історії; Підгот. Я. І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.; *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки* / Переклад з староукраїнського. Г. Іванченка. – К., 1992. – 185 с.

²² *Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657* / Ред.: В. Смолій; Упоряд.: І. Бутич; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.

церковних органів Росії²³. У цих виданнях висвітлені питання, пов'язані з майновою власністю православних монастирів Лівобережної України, їх видавничою та просвітницькою діяльністю, передусім – низка імператорських законів та постанов Синоду про діяльність Михайлівського Золотоверхого монастиря. Значно збагатив дослідження з господарської діяльності монастиря збірник документів з історії XVIII ст. «Материалы по истории СССР», де вміщено документацію стосовно промислів в Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст.²⁴ Проте потрібно вказати на обмежений характер матеріалів цього напрямку.

Серед наративних джерел важливе місце займають описи подорожей по Україні іноземців²⁵.

Таким чином, дослідження ґрунтується на достатньому комплексі джерел, аналіз яких дав можливість достовірно й неупереджено розкрити тему. Перспективним напрямком подальшого дослідження може стати вивчення внутрішнього функціонування Михайлівського монастиря у XVII–XVIII ст., різнопланова діяльність настоятелів та монахів з розбудови власної обителі.

У другому розділі «Господарська діяльність Михайлівського Золотоверхого монастиря» розглянуто комплекс питань, пов'язаних з основними напрямками господарської діяльності монастиря. Приділена увага малодослідженій проблемі формування земельної та майнової власності обителі упродовж досліджуваного періоду. Встановлено основні шляхи придбання Михайлівським Золотоверхим монастирем значної кількості земельних володінь, сіл, хуторів та промислових об'єктів.

Головною особливістю розвитку Михайлівського монастиря є те, що він завжди перебував у колі зору правлячих кіл країни, внаслідок чого активно розвивав своє господарство та нарощував економічний потенціал. Формування фонду нерухомого майна відбувалося шляхом отримання пожалувань від королів, заповітів заможних міщан та надходжень у вигляді пожертв. Накопичення значних земельних площ, невеликих ремісничих підприємств у період з XI по XVII ст. стало важливою передумовою активного економічного розвитку обителі в наступні часи. Михайлівський Золотоверхий монастир почав

²³ *Описание* документов и дел, хранящихся в архиве Святого Синода: В 50-ти т. – СПб.: Синодальная типография, 1864 – 1914; *Полное собрание законов Российской империи*: В 45-и т. – СПб.: Типография Э. Праца, 1830 – 1850; *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного вероисповедания Российской империи*: В 10-ти т. – СПб.: Синодальная типография, 1890 – 1911.

²⁴ *Материалы по истории СССР*: В 7 т. / А. А. Новосельский и др. – Т. 5: Документы по истории XVIII в. – М.: Издательство АН СССР, 1957 – 878 с.

²⁵ *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидияконом Павло Алеппским / Павло Алеппский – Вып. 2. – М.: Университетская типография., 1897. – 202 с.

відігравати особливу роль після подій 1596 р. Він став центром міжконфесійної боротьби православних та уніатів.

XVII століття стало визначним в історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. З цього часу він стає не тільки осередком релігійної, культурної та просвітницької діяльності, але й великим власником землі та промислових підприємств. Основними причинами такого стрімкого розвитку господарства Михайлівського монастиря стали відновлення української православної ієрархії та Національно-визвольна війна. Внаслідок цих подій монастир не лише підтвердив свої права на нерухоме майно, але й значно збагатився. Крім того, джерелами поповнення благ нерухомого майна обителі продовжували залишатися пожалування, численні фондуші і пожертви на користь монастиря, судові земельні позови та суперечки адміністрації з міщанами й іншими монастирями. Аналіз значного масиву архівних джерел дав можливість окреслити межі власності монастиря до 1786 р. Встановлено, що найбільше монастирських маєтків знаходилося в Київській та Остерській сотнях Київського полку.

Внаслідок секуляризаційної реформи 1786 р. земельний фонд монастиря значно зменшився й становив 321,2 га, але у 1797 р. земельні володіння духовних власників були скорочені до 33 га. Проте Михайлівський Золотоверхий монастир був зарахований до найвищого класу монастирів і одержав на своє утримання найбільшу суму серед чоловічих монастирів – 2317,5 руб.

Вигідне становище монастиря на початку XVII ст. сприяло активному розвитку економіки в маєтках обителі. В цей час більшість маєтностей монастиря були перетворені на фільварки з використанням праці найманих робітників, що сприяло жвавому розвитку аграрного сектору. Високопродуктивна праця наймитів, досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивели монастирське господарство на досить високий рівень виробництва. Землеробство залишалося найбільш прибутковою галуззю економіки духовних землевласників. Належну увагу приділяли й іншим галузям господарства, зокрема скотарству, бджільництву, садівництву, городництву.

Значну частину прибутку монастирю приносили промислові підприємства. У досліджуваній нами період в наявності у Михайлівського Золотоверхого монастиря були такі великі підприємства, як винокурні заводи, водяні млини, цегельне виробництво, на яких застосовувалися принципи капіталістичних відносин. Це свідчить про прогресивний характер ведення господарства адміністрацією обителі й висуває її на одне з перших місць серед вотчин духовних власників Лівобережної України.

Отже, Михайлівський Золотоверхий монастир у XVII–XVIII ст. був одним з найбагатших на Київщині. Велика кількість земельних володінь, розгалужена система сільськогосподарського та промислового виробництва сприяли

швидкому розвитку обителі та отриманню значних прибутків, які використовувалися переважно на монастирські потреби.

У третьому розділі роботи «Зміни в соціальному становищі монастирських підданих» проаналізовано еволюцію стану монастирських підданих протягом досліджуваного нами періоду.

Успіхи православного духовенства у відбудові своєї митрополії, відродженні православного духу, піднесенні національно-релігійної свідомості дали змогу монастирській адміністрації почувати себе впевнено у системі соціально-економічних відносин «монастир – підданий». Характеризуючи зміни у соціальному становищі монастирських підданих у 1620 р. – наприкінці XVIII ст., слід зазначити, що цей період слід умовно поділити на кілька етапів. Зокрема, з 1620 до 1648 р. – набуває обертів процес економічного збагачення монастиря. Посади ігуменів обіймають одні з найвпливовіших людей у духовних колах України. Це сприяє активному розвитку господарства монастиря, збільшенню кількості підприємств. Зростають потреби братії та адміністрації обителі, внаслідок чого монастир посилює визиск з підданих. На початку XVII ст. відбувається потужне запровадження відробіткової ренти, яка переважала у маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря до 1765 р. Проте рівень виробничих відносин зумовлював характер співіснування всіх видів ренти.

Окремо виділяємо період з 1648 р. по 1652 р., коли монастирські селяни, на відміну від загальнодержавних, лише частково відчували деяке послаблення внаслідок успіхів козацько-селянської армії. В цей час склалися особливі соціально-економічні умови в Українській державі. Переважна більшість підданих були звільнені від сплати податків і отримали власну свободу, право власності на землю, право вступу до козацького стану. Проте у цей самий час продовжує зростати землеволодіння і могутність монастиря. Б. Хмельницький власними універсалами підтверджує обителі вже наявні землі та надає нові володіння.

Однак перетворення в царині аграрних відносин не знайшли відповідного законодавчого затвердження, а відтак і визнання де-юре з боку уряду, це створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин. Тому з 1652 р. починається третій етап, який відзначається поступовим відновленням та юридичним закріпленням повинностей і податків монастирських селян. Це пояснюється політикою гетьманської адміністрації, основним пріоритетом якої в даний час було творення держави, а православна церква мала забезпечити легітимізацію нової влади й вироблення єдиної ідеології.

Значно посилюється визиск з підданих Михайлівського Золотоверхого монастиря наприкінці XVII ст. В цей час монастир відчував у собі достатньо

сили для того аби впоратися з незначними проявами невдоволення, пов'язаними з надвисокими нормами податків.

Становище монастирського селянства погіршилося на початку XVIII ст. Внаслідок спланованих дій російського уряду збільшилася кількість державних податків та повинностей монастирських підданих. На плечі селян лягло утримання російської армії, поштових шляхів і станів. Фіскальний та кріпосницький гніт безперервно зростав, випереджаючи економічні можливості монастирських селян. У 1756 р. уряд переходить від натурального податку до грошового, так званого «рубльового» збору.

Протягом XVIII ст. відбувається поступове закріпачення селянства, яке почалося із заборони у 1718 р. вільно переходити з одного села в інше. З'являються відомості про заборону переховувати кріпосних втікачів, у тому числі монастирських підданих. Відомі й універсали І. Скоропадського та Д. Апостола про заборону переходу підданих у маєтності інших власників. 21 червня 1736 р. указом Сенату було оголошено про покарання різками підданих, які втекли від своїх власників. Така планомірна політика російського царизму і української влади призвела до того, що у 1783 р. було юридично оформлено закріпачення підданого населення України, в тому числі й монастирських селян.

Таким чином, Михайлівський Золотоверхий монастир у XVII–XVIII ст. був одним з найбільших духовних феодалів на Лівобережній Україні. В його підданстві перебувала велика кількість селян, становище яких було фактично безправним.

У четвертому розділі дисертації «Духовно-просвітницька діяльність Михайлівського Золотоверхого монастиря» досліджуються умови, характер та особливості діяльності настоятелів монастиря в поширенні освіти та духовності серед населення. На широкій джерельній базі та історіографічному матеріалі висвітлюється діяльність ігуменів Михайлівського монастиря Й. Борецького, Ф. Кизаревича, І. Копинського Ф. Софоновича, О. Петрини, Т. Щербацького та інших. Проаналізовано особливості архітектурної спадщини обителі та вплив школи майстрів, які виконували реконструкцію святині, на процес формування українського барокового мистецтва.

Й. Борецький, як настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря, активно сприяв його розвитку. За його часів розпочалося кам'яне будівництво, яке ігумену не вдалося закінчити. Так, Й. Борецький розпочав реконструкцію головної церкви монастиря. Внаслідок його активної діяльності з облаштування обителі, собор набув барокових рис. З часом споруди монастиря були вдосконаленні наступниками ігумена Ф. Софоновичем, І. Сенютовичем, В. Ліницьким, О. Петриною, Модестом. Й. Борецький активно займався розвитком шкільної справи: був викладачем у Києво-Могилянському колегіумі, спонсорував закупівлю книжок для монастирських шкіл. Й. Борецький сприяв

поширенню друкарства в Києві. На території монастиря не було друкарні, проте ігумен мав декілька власних, які задовольняли потреби обителі. Зокрема, це друкарні Т. Вербицького (1624 р.) та С. Соболя (1627 р.).

Діяльність Й. Борецького була спрямована й на захист фонду нерухомого майна Михайлівського Золотоверхого монастиря. На основі значної джерельної бази нами доведено, що протягом настоятельства Й. Борецького всі монастирські маєтності залишались у власності обителі.

У дисертації досліджено діяльність наступників Й. Борецького, прослідковано боротьбу за настоятельський престол між Ф. Кизаревичем й І. Копинським та її вплив на розвиток обителі. Встановлено, що в цей час монастир продовжував накопичувати нерухоме майно, здійснював значний вплив на духовний розвиток українців й брав активну участь у суспільно-політичних процесах. Серед настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря на особливу увагу заслуговує Феодосій Софонович. За його настоятельства підвищується авторитет монастиря в православних колах. Його літературна спадщина сприяла розвитку історичної науки, поширенню ідей духовності, популяризації історичної та духовної спадщини українського народу.

Після смерті Ф. Софоновича ігумени Михайлівського Золотоверхого монастиря швидко змінюються, не лишаючи по собі особливих згадок. На основі документальної бази нам вдалося відновити приблизний список настоятелів обителі з кінця 70-х рр. XVII ст. до 1786 р.: М. Дзик, Ф. Гугуревич, Ф. Ленчич, С. Головчич, З. Корнилович, І. Сенютович, В. Ліницький, О. Петрина, А. Дубневич, Т. Щербацький, С. Думницький, Модест, І. Скабовський, В. Тішинський, Є. Могилянський, Ф. Мачульський, Ісає та Т. Вербицький. Після Т. Вербицького список обривається, оскільки саме в цей час Катерина II починає активні дії з впровадження секуляризаційної реформи на українських землях.

Особлива увага приділяється аналізу архітектурного ансамблю Михайлівського монастиря, впливу на нього західноєвропейського стилю бароко. Архітектура Михайлівського собору стала сентенцією барокового та народного мистецтва і справила значний вплив на подальший розвиток монументальної архітектури. Ініціаторами реконструкції обителі були настоятелі монастиря за фінансової підтримки Б. Хмельницького, І. Мазепи та І. Скоропадського.

Отже, діяльність настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря справила значний вплив на економічний, духовний, науковий, просвітницький та суспільно-політичний розвиток обителі.

У **висновках** сформульовані основні результати дослідження, які виносяться на захист:

- у вітчизняній історіографії питання про значення Михайлівського Золотоверхого монастиря в духовному та соціально-економічному житті українського народу у 1620–1786 рр. не було предметом спеціального дослідження. Джерельна база з цієї проблеми є достатньою та достовірною для створення комплексного дослідження з вказаної теми;

- важливою передумовою стрімкого розвитку Михайлівської обителі стало те, що вона була фактично державною. Це сприяло накопиченню земельної власності та жвавому розвитку господарства. Основними причинами такого процесу стали два фактори. По-перше, відновлення української православної ієрархії у 1620 р. з резиденцією українського митрополита в обителі. По-друге, Національно-визвольна війна, внаслідок якої святиня отримала колосальну підтримку з боку гетьманського уряду. В період з 1620 р. до кінця XVII ст. монастир значно розширив свої земельні володіння шляхом отримання царських та гетьманських пожалувань, купівлі, займанщини та спадків від заможних міщан та селян. Переважна більшість вотчин обителі розташовувалися у Київській та Остерській сотнях Київського полку;

- формування великої земельної та майнової власності, багатогалузева структура монастирського господарства перетворили монастир на один з найбагатших в регіоні. Означеному процесу сприяли запровадження фільварків у маєтностях обителі та використання найманої праці. Незважаючи на феодальну форму господарств, їх змістом ставали капіталістичні відносини, і частина підприємств розвивалися шляхом переростання в мануфактури. Внаслідок секуляризаційної реформи Михайлівський монастир був зарахований до найвищого класу і одержав одне з найбільших утримань в розмірі 2317,5 крб.;

- в соціальному становищі монастирських підданих 1620–1786 рр. слід виділити декілька етапів: 1620–1648 рр. – формування економічного потенціалу та становлення господарської структури, що спричинило посилення визиску з монастирських підданих; 1648–1652 рр. – часткове послаблення норм податків внаслідок Національно-визвольної війни; друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. – поступове відновлення та юридичне закріплення повинностей та податків монастирських селян за підтримки гетьманського уряду; початок XVIII ст. – 1786 р. – процес закріпачення селянства, який завершився юридичним оформленням такого становища підданих. Первинною формою економічної залежності селянина від монастирської адміністрації виступала відробіткова рента, яка домінувала до 1765 р. Рівень виробничих відносин зумовлював характер співіснування всіх трьох видів ренти або перевагу однієї з них у маєтках монастирів в означений період. Основними формами залежності підданих від монастиря залишалися повинності та податки. Реставрація кріпосницької системи у маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря

була своєрідним відступом від капіталістичних форм господарювання, що в цей час активно пробивали собі дорогу у володіннях світських поміщиків;

- діяльність настоятелів Михайлівської обителі справила значний вплив на економічний розвиток монастиря, його збагачення та підвищення авторитету. Ігумени святині були провідними громадськими діячами, які впливали на церковно-релігійну ситуацію, суспільно-політичну думку, соціально-економічний та науково-культурний розвиток країни у XVII–XVIII ст. Важливого значення вони надавали розвитку освіти в Києві, поширенню книгодрукування, піднесенню історичної науки, проводили активну боротьбу з уніатами та відстоювали відновлення православ'я на теренах України. На особливу увагу заслуговують постаті Йова Борецького та Феодосія Софоновича. Безкомпромісність настоятелів Михайлівського монастиря у відстоюванні домінуючих позицій православної церкви на шкоду іншим конфесіям відштовхувала від неї частину уніатського населення України, які вважали себе українцями;

- головною особливістю формування архітектурного ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря у XVII–XVIII ст. стало те, що внаслідок ремонтно-реставраційних робіт він увібрав у себе всі найновіші тенденції того часу. Архітектура собору стала сентенцією барокового та народного мистецтва, що відіграло визначальну роль у творенні нового напрямку в українському храмовому будівництві зокрема, й культурі України загалом.

Список опублікованих праць за темою дослідження

1. *Литвин І.* Особливості та основні етапи розвитку Михайлівського Золотоверхого монастиря (XI – перша половина XVII ст.) // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 3 – 14.

2. *Литвин І.* Боротьба Михайлівського Золотоверхого монастиря за нерухому власність у XVII–XVIII ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 1. – С. 205 – 211.

3. *Литвин І.* Соціальні конфлікти та виступи селян київських монастирів у другій половині XVII–XVIII ст. // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 44 – 50.

4. *Литвин І.* Боротьба за владу та діяльність настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1631–1645 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 3. – С. 130 – 136.

5. *Литвин І.* Дослідження в науковій літературі історії Михайлівського Золотоверхого монастиря 1620–1786 рр. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. *Історичні науки: Збірник наукових праць.* – Випуск 4. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 228 – 240.

6. *Литвин І. Духовно-освітня діяльність Йова Борецького // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Випуск 5. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 195 – 199.*

Анотації

Литвин І.В. Значення Михайлівського Золотоверхого монастиря в духовному та соціально-економічному житті України в 1620–1786 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2009.

Дисертація присвячена дослідженню значення Михайлівського Золотоверхого монастиря в духовному та соціально-економічному житті України у 1620–1786 рр. В дослідженні аналізуються особливості господарської діяльності монастиря, передумови та причини активного економічного розвитку обителі, висвітлюються особливості формування земельного фонду святині та з'ясовується внесок монастиря у розвиток сільськогосподарського виробництва та промисловості України. Розкриваються основні зміни у становищі монастирських підданих в означений період та визначаються основні форми залежності селян від монастирської адміністрації. Досліджується вплив діяльності настоятелів Михайлівського Золотоверхого монастиря на суспільно-політичний, науковий та культурний розвиток українського суспільства.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий монастир, власність, господарство, селяни, настоятель, архітектура.

Литвин І.В. Значение Михайловского Златоверхого монастыря в духовной и социально-экономической жизни Украины в 1620–1786 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – К., 2009.

Диссертация посвящена исследованию значения Михайловского Златоверхого монастыря в духовной и социально-экономической жизни Украины в 1620–1786 гг. В работе предпринята попытка исследовать историческое прошлое, хозяйственную и культурно-просветительскую деятельность Михайловского монастыря, определить его место в общеполитическом, экономическом и культурном развитии Украины. Изложены результаты анализа научной литературы, дана характеристика архивных источников. Установлено, что проблема истории, хозяйственной и культурно-просветительской деятельности монастыря не была предметом

специального изучения. В исследовании определяется место и роль одного из древнейших монастырей Украины в системе государственных и церковных отношений 1620–1786 гг. Установлено, что деятельность настоятелей и государственной власти была направлена на удовлетворение интересов обители. Вместе с тем, секуляризационная реформа, проведенная в 1786 г., негативно повлияла на дальнейшее развитие монастыря.

Рассматривается комплекс вопросов, связанных с основным направлением хозяйственной деятельности обители. Впервые исследована проблема формирования земельной и имущественной собственности Михайловского монастыря, определены пути приобретения ее различных форм, отмечена роль в этом процессе государственной власти. Широко освещены вопросы развития в вотчинах монастыря отдельных отраслей сельского хозяйства. Установлено, что основной доход для своего дальнейшего развития монастырь получал с отраслей, которые связаны с производством водки, вина и пива, а быстрому подъему хозяйства обители способствовали новые формы организации труда.

В работе исследованы основные изменения положения подданных Михайловского монастыря в 1620–1786 гг. Дается детальная характеристика основных форм зависимости крестьян от духовных феодалов: в первой половине XVII в. – все виды ренты, вторая половина XVII–XVIII вв. – различные повинности и налоги. Последствия Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII в. для Михайловского Златоверхого монастыря были неоднозначными. С одной стороны, успешные действия казацко-селянской армии принесли некоторое облегчение подданным монастыря, на какое-то время уменьшив нормы налогов. А с другой стороны, продуманная, планомерная деятельность гетманского правительства способствовала укреплению феодальных отношений между подданными и администрацией Михайловского монастыря. С начала XVIII в. начался планомерный процесс закрепощения крестьян, который завершился юридическим закреплением такого положения в 1783 г.

В исследовании уделяется значительное внимание деятельности настоятелей монастыря. Определяется их вклад в развитие образования, науки, книгопечатания, влияние на формирование духовности украинского народа. Освещен вопрос формирования архитектурного ансамбля Михайловского монастыря, определено влияние западноевропейской школы бароккового искусства на реконструкцию монастырских сооружений. Отмечена роль в архитектурном строительстве настоятелей обители и украинских гетманов.

Ключевые слова: Михайловский Златоверхий монастырь, собственность, хозяйство, крестьяне, настоятель, архитектура.

Lytvyn I. Value of Mihajlovsky Zlatoverhij monastery in a spiritual, social and economic life of Ukraine in 1620–1786. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of a Candidate of Historical Sciences. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2009.

The thesis is devoted to research value of Mihajlovsky Zlatoverhij monastery in the spiritual and socio-economic life of Ukraine in 1620-1786. The study analyzed the features of business monasteries, preconditions and causes of economic development of active monastery, features highlights of forming land sanctuary and monastery identified contribute to the development of agricultural production and industry of all. Analyzes major changes in the situation of monastic subjects in a designated period and the main form of dependence of peasants from the monastery's administration. The influence of prior activity Mihajlovsky Zlatoverhij monastery on the socio-political, scientific and cultural development of society.

Key words: Mihajlovsky Zlatoverhij monastery, the property, economy, peasants, the prior, architecture.